

Особливості становлення наукової думки про самосвідомість особистості у філософсько-психологічному історіогенезі

У статті викладено особливості становлення наукової думки про самосвідомість особистості від XVII ст. і до сьогодні. Так, розкрито погляди Р. Декарта на поняття “свідомість” і “самосвідомість”, інтерпретація свідомості за допомогою поняття “рефлексія” Дж. Локком, що є філософськими основами для психології самосвідомості. Презентовано провідні наукові ідеї про людське “Я” й інших філософів XVII-XIX ст. – Б. Паскаля, Д. Юма, Е. Конділяка, І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, Л. Фейербаха. Представлено огляд фундаментальних наукових праць щодо проблеми самосвідомості особистості видатних зарубіжних і вітчизняних психологів XX ст. – В. Джеймса, Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, “Я”, рефлексія, самопізнання, самоставлення, переживання, досвід, ideale, матеріальне.

В статье изложены особенности становления научной мысли о самосознании личности, начиная от XVII в. и до сегодня. В частности раскрыты взгляды Р. Декарта на понятия “сознание” и “самосознание”, интерпретация сознания с помощью понятия “рефлексия” Дж. Локком, которые являются философскими основами для психологии самосознания. Представлены ведущие научные идеи о человеческом “Я” и других философов XVII-XIX в. – Б. Паскаля, Д. Юма, Э. Кондильяка, И. Канта, Й. Фихте, Г. Гегеля, Л. Фейербаха. Представлен обзор фундаментальных научных трудов относительно проблемы самосознания личности выдающихся зарубежных и отечественных психологов XX в. – У. Джеймса, Л.С. Выготского, С.Л. Рубинштейна.

Ключевые слова: сознание, самосознание, “Я”, рефлексия, самопознание, самоотношение, переживание, опыт, ideale, материальное.

У філософсько-психологічному історіогенезі вивченню різних аспектів феномена “самосвідомість” присвячено значну кількість наукових праць. У сучасній психологічній науці, окрім терміна “самосвідомість”, досить часто використовуються терміни “Я”, “Я-концепція”, “образ Я”, “уявлення про власне “Я” тощо. Одні

науковці переконані у тому, що ці терміни доречно використовувати як тотожні, інші вважають неможливим таке ототожнення і пропонують їх вживати для розуміння поняття “самосвідомість”. Досі тривають суперечки вчених щодо психологічної сутності самосвідомості та її структури. Дана невизначеність призводить до термінологічної та понятійної плутанини. Прагнення визначитися з психологічною сутністю концепту “самосвідомість”, що є одним з основоположних у нашому дослідженні, спонукало нас до розгляду засадничих філософських і психологічних наукових джерел з даної проблематики.

Огляд наукових праць з психології дозволив резюмувати те, що особливості становлення наукових знань про самосвідомість особистості у філософсько-психологічному історіогенезі не були предметом спеціального дослідження вчених. Теоретичні розробки з цієї проблематики просувають науковий пошук у напрямку розуміння психологічної сутності, структури, закономірностей, механізмів і чинників розвитку самосвідомості особистості.

Для вирішення поставлених вище завдань, що є метою даної наукової статті, представимо огляд основних наукових джерел, які стосуються проблематики самосвідомості особистості.

Методологічні основи сучасних наукових знань про психологію свідомості та самосвідомості було закладено у XVII ст. [8]. Вперше зміст поняття свідомості було розкрито французьким мислителем і філософом, основоположником системи раціоналізму Р. Декартом (1596-1650 рр.). Виходячи з позицій філософського дуалізму, поняття “свідомість” вчений розумів як один з видів мислення, що є субстанцією душі і відбувається в людини безпосередньо, само по собі. За Р. Декартом, свідомість – це замкнений у собі внутрішній світ, який відображає лише самого себе, а не зовнішнє буття [4], існуючи незалежно від матеріального світу.

Провідний постулат декартівської інтроспективної концепції свідомості “Я мислю, отже, я існую”, який доводив існування раціонального “Я”, залишався основним для психологічної науки упродовж декількох століть до початку XX ст. Це був період її становлення як науки про явища свідомості, що безпосередньо представлені у внутрішньому досвіді людини.

Свій внесок у розвиток наукової думки про психологію самосвідомості, що належить до згаданого вище періоду, було зроблено такими відомими мислителями і філософами XVII-XIX ст., як Б. Паскаль, Дж. Локк, Д. Юм, Е. Конділ’як, І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах.

Дотримуючись раціоналістичної лінії, французький учений і філософ Б. Паскаль (1623-1662 рр.) звернув увагу на труднощі

самопізнання. Людині як мислячій істоті передусім потрібно розмірковувати про себе. Для того, щоб такі міркування стали можливими, їй необхідно зрозуміти весь світ, до якого належить і сама людина. Однак суперечливість людської природи, що полягає у постійній боротьбі розуму та пристрастей, перешкоджає самопізнанню людини, зумовлюючи цим її страждання [7].

У руслі емпіричної та сенсуалістичної теорій пізнання представляли своє розуміння феномена самосвідомості Дж. Локк, Д. Юм та Е. Кондільяк.

Англійському філософу Дж. Локку (1632-1704 рр.) уперше вдалося інтерпретувати сутність свідомості за допомогою поняття “рефлексія”. Людське пізнання, зокрема й пізнання свого “Я”, відбувається за допомогою індивідуальних самовідчуттів і пов’язаних з ними уявних асоціацій. Лише після осмислення та рефлексії будь-які зовнішні факти перетворюються на факти свідомості (чи самосвідомості). Утверджуючи матеріалістичні філософські традиції, Дж. Локк відзначив, що рефлексивні ідеї людини є похідними від її життєвого досвіду [6].

Розвиток наукової думки про зв’язок між досвідом і пізнанням було продовжено шотландським філософом Д. Юмом (1711-1776 рр.). Досвід – це джерело і результат пізнання (самопізнання), оскільки людське пізнання (самопізнання) розпочинається з досвіду і ним закінчується. Основними складовими досвіду є сприйняття. Тобто, знання людини про своє “Я” – це сукупність сприйнятів. Дотримуючись позицій скептицизму, мислитель відзначив, що власний досвід кожної людини, який обмежений суб’єктивністю сприйнятів та асоціацій, унеможливорює наявність у неї об’єктивних знань про зовнішній світ загалом і про себе зокрема [11].

Французький філософ Е. Кондільяк (1715-1780 рр.) тривалий час був переконаний у тому, що самосвідомість – це сукупність самовідчуттів. Однак в останній праці він висловив думку про те, що одних лише самовідчуттів недостатньо для пізнання людиною свого “Я”.

Ідеалістичну лінію німецької класичної філософії щодо проблем самосвідомості представлено науковими поглядами І. Канта, Й. Фіхте і Г. Гегеля.

Так, однією з центральних проблем “критичного” періоду філософської творчості І. Канта (1724-1804 рр.) виступає людина як суб’єкт пізнання. Відзначаючи цілісність людського “Я” за його змістом, мислитель виокремив дві різні складові цього “Я” за формою: 1) Я як суб’єкт мислення (чиста апперцепція чи рефлектуюче Я), тобто просте уявлення; 2) Я як об’єкт сприйняття,

що містить сукупність визначень і призводить до появи внутрішнього досвіду. Іншими словами, незважаючи на описану вище двобічність і динамічність власного “Я”, людина здатна усвідомлювати себе як один і той самий суб’єкт. За позицією І. Канта, людину вирізняє здатність диференціювати уявлення про власне “Я” (самосвідомість) і свідомість. Ціннісний аспект кантівської теорії полягає у зв’язку проблеми “Я” з моральністю – саме “Я” виступає важливою передумовою моральності та моральної відповідальності. Людина повинна співвідносити власну поведінку з думками інших людей і з абсолютним, моральнісним законом [5].

Ідеї І. Канта отримали підтримку та подальший розвиток у межах суб’єктивного ідеалізму Й. Фіхте (1762-1814 рр.). У своєму “науковченні”, погоджуючись з думкою І. Канта про те, що “Я” виступає суб’єктом пізнання, Й. Фіхте обґрунтував положення про діяльний аспект самосвідомості (фіхтевське “Я в собі”). У процесі самосвідомості “Я” як активний суб’єкт “створює” образ власного “Я”, що виступає як “Я” – пасивний об’єкт. Філософ вважав “Я” універсальним активним суб’єктом, який усвідомлює не лише своє “Я”, а й весь зовнішній світ – “не-Я” (індивідуальна свідомість). Таке усвідомлення є можливим завдяки рефлексії – здатності судження “Я” [10].

Ідеалістичний підхід до вивчення “Я” у класичній німецькій філософії було продовжено прихильником об’єктивного ідеалізму Г. Гегелем (1770-1831 рр.). “Я” належить активному, діяльному індивіду, що виявляє його як для себе, так і для інших (суб’єктивність та об’єктивність “Я”). Цікавими є міркування філософа про закономірності розвитку самосвідомості. “Я” у своєму розвитку проходить 3 ступені: 1) одинична самосвідомість (самосвідомість, що “жадає”), тобто знання людини про себе саму як уявно існуючу самостійну “одиницю” (отожнення та диференціація з самим собою); 2) самосвідомість, що “визнає”, одне “Я” отримує визнання з боку іншого “Я”, у результаті з’являється ставлення до цього іншого “Я” (процес визнання); тобто, пізнаючи і ставлячись певним чином до інших, людина усвідомлює себе такою, що існує для інших (отожнення та диференціація з іншими, об’єднання одиничного і загального, тобто себе з іншими); 3) “загальна самосвідомість” – людина пізнає власну схожість з іншими (індивідуальне “Я” як частинка об’єктивного духу); самопізнання відбувається під час спілкування і спільної абстрактно-духовної діяльності з іншими людьми – від часткового до загального [2].

Згодом проблема самосвідомості набуває актуальності для представника матеріалістичної лінії німецької класичної філософії –

Л. Фейербаха (1804-1872 рр.). На протипагу ідеалізму, у своїй “новій” філософії він обґрунтував положення про “тілесність” людського “Я”. Під “Я” він розумів чуттєву істоту, свідченням існування якої є тіло. Зовнішні впливи зумовлюють як активність, так і пасивність “Я”, а також множину різних “Я”: “Я сумуюче відрізняється від радісного Я...” [9, с. 218]. Представляє інтерес думка філософа про діалогічність “Я” – у процесі інтелектуального та емоційного спілкування “Я” з іншими людьми (“Ти” за Л. Фейербахом) виявляється сутність цього “Я”; водночас таке спілкування є джерелом “Я” [Там само].

Представлений вище огляд наукових знань про явища свідомості, які безпосередньо дані у внутрішньому досвіді людини [8], засвідчує значущість цього періоду для подальшого розвитку психології свідомості та самосвідомості. Саме в цей період у науковому обігу з’явилися терміни “свідомість”, “самосвідомість” та рефлексія. Водночас положення мислителів і філософів про їх сутність активізували наукові пошуки у психологічному напрямку, засвідчивши появу психології як самостійної науки. Деякі з цих положень чи ідей були підтримані вченими та розвинуті далі, інші – синтезовані в межах нових психологічних теорій як зарубіжних, так і вітчизняних.

Розглянемо основні наукові праці зарубіжних психологів, які вивчали феномен самосвідомості. Визнаним в історії світової думки є твір “Принципи психології” (1890 р.) американського психолога В. Джеймса (1842-1910 рр.), що започаткував дослідження, спрямовані на з’ясування сутності поняття самосвідомості у психологічній науці. Дотримуючись прагматизму і науково-природничих позицій, під “Я” він розуміє таку особистісну неперервність, яка усвідомлюється людиною в певному стані свідомості (неспанья). “Я” виступає джерелом усіх психічних процесів і своєрідним фільтром знань та життєвого досвіду людини. Самосвідомість вирізняється своєю подвійною природою: 1) емпіричне “Я” – “Я” як об’єкт пізнання; 2) чисте “Я” (таке, що мислить) – “Я” як суб’єкт пізнання.

На думку В. Джеймса, зміст емпіричного “Я” розкривають такі його три складові як: реальне “Я”, соціальне “Я” та духовне “Я”. Реальне (матеріальне) “Я” є схожим до особистісної ідентичності, оскільки до нього належить не лише фізична, тілесна сутність людини (біологічне “Я”), а й її власність, будинок, предмети, сім’я, друзі тощо. Соціальне “Я” зумовлено його сприйняттям з боку близького оточення та з’являється в результаті вибіркової роботи свідомості. Вчений відзначив множинність і мінливість цього “Я” –

за відповідних обставин і у певному оточенні людина ідентифікує себе з одним із цих соціальних “Я”. Духовне “Я”, що є внутрішньою, інтимною сутністю людини, виступає джерелом її життєвих зусиль і волі.

Усі виокремлені вище складові “Я” отримують емоційно забарвлену оцінку з боку самої особистості, що зумовлює появу самооцінки. Одним з видів самооцінки є самовдоволеність, що виявляється у гордовитості (зокрема й соціальній), марнославстві, самовшануванні й т. ін.; іншим – невдоволеність собою, до проявів якої належать протилежні до щойно перерахованих прояви: скромність, невпевненість у собі, приниженість, тощо. Іншими словами, мова йде про завищену і занижену самооцінку. В. Джеймс вважав, що вдоволеність чи невдоволеність собою у житті тісно пов’язані із справами людини, її дійсними і потенційними можливостями у виконанні цієї справи. У зв’язку з цим відношення справжнього успіху особистості до її домагань він визначив як самоповагу. Отже, самооцінка і самоповага виступають значущими складовими емоційного компонента самосвідомості особистості.

За позицією науковця, інший бік самосвідомості – чисте “пізнаюче Я” є надто складним для дослідження через мінливість стану свідомості. Це “Я” виступає потоком усвідомленої думки, що з’являється з внутрішнього органічного самовідчуття людини. Емпіричне “Я” є простішим для вивчення, оскільки воно представляє собою потік усвідомленої думки, що з’являється у результаті зовнішніх взаємодій з оточуючими [3].

Значний внесок у збагачення психологічних знань про самосвідомість належить видатним вченим радянського періоду, що презентують різні наукові напрямки – Л.С. Виготському і С.Л. Рубінштейну.

Вперше проблему системної смислової будови самосвідомості та її генезису було поставлено великим Вченим світового рівня, видатним психологом Л.С. Виготським (1896-1934 рр.). Для розв’язання цієї проблеми вчений обґрунтував системно-динамічну концепцію особистості, що належить до останнього етапу його наукової творчості.

У своїй фундаментальній праці “Історія розвитку вищих психічних функцій” Л.С. Виготський описав особливості їх структури. Дотримуючись цілісного підходу, у вищій структурі він виокремив знак і спосіб його застосування як функціональне визначальне ціле. Під знаком він розуміє інтеріоризований стимул, який створюється людиною і виступає основним засобом оволодіння та самоуправління власною поведінкою. Вчений постулює й те, що

вища структура виступає диференційованим цілим, у якому окремі частини виконують різні функції; об'єднання частин у цілісний процес відбувається на основі функціональних подвійних зв'язків і міжфункціональних відносин. Диференційоване ціле – це оволодіння власним процесом поведінки, що опосередковується за допомогою стимулів-знаків.

Підкреслюючи значущість змін міжфункціональних зв'язків у генезисі самосвідомості, Л.С. Виготському вдалося розкрити смисл та операції, які притаманні кожній стадії розвитку самосвідомості та є подібними до стадій розвитку вищих психічних функцій (вищих форм поведінки) в цілому. Спочатку внутрішні властивості й стани певного суб'єкта (зокрема дитини) виступають об'єктом пізнання та усвідомлення для інших людей. Водночас яка-небудь вища форма поведінки засвоюється дитиною неусвідомлено і сприймається як природна. Згодом дорослі орієнтують дитину, її внутрішні властивості і стани, вводячи їх до змісту спільної діяльності. Таким чином природна поведінка дитини набуває соціального змісту. У таких соціальних взаємодіях з іншими людьми дитина намагається виявити себе за допомогою засобів спілкування, які спільно ними використовуються. Поступово, засвоюючи знак (мову) як основний засіб самопрояву, дитина набуває здатності спрямовувати засвоєні засоби самопрояву (мовлення, мислення та інтелектуальні операції) на себе і для себе. Лише на цьому, останньому ступені самосвідомість перетворюється у вищу психічну функцію для самого суб'єкта (дитини). Тобто, у суб'єкта з'являється усвідомлення будови цієї власної функції, розвивається здатність до самоуправління та саморегуляції своїми внутрішніми операціями.

Пояснюючи походження самосвідомості – “...особистість стає для себе тим, що вона є в собі, за допомогою того, що вона представляє для інших” [1, с. 196] – Л.С. Виготський відзначив провідну роль її соціальних стосунків (спілкування). Основним джерелом розвитку самосвідомості є соціальна ситуація розвитку, тобто система взаємин між суб'єктом (дитиною) і соціальною дійсністю.

Л.С. Виготський був переконаний у тому, що розвиток, в якому поєднуються суспільні та особистісні моменти, можливий завдяки переживанням людини. Переживання – це внутрішнє ставлення суб'єкта (дитини) до будь-якого факту дійсності. Переживання особистості є одиницею її свідомості в цілому та самосвідомості зокрема. Тобто, за допомогою ґрунтовного аналізу переживань людини виявляється її ставлення до середовища [Там само].

У цілому психологічні погляди Л.С. Виготського, що містяться в його “класичній” культурно-історичній теорії (ранній період) чи

системно-динамічній концепції особистості (пізній період), розкриваючи внутрішню логіку переходу вченого від одного наукового творчого етапу до іншого, є геніальним науковим спадком і частиною єдиного потоку філософської та психологічної думки.

Нове, нетрадиційне розв'язання глобальних проблем психології самосвідомості особистості було презентовано талановитим вченим радянського періоду, видатним філософом і психологом С.Л. Рубінштейном (1889-1960 рр.). Співвіднесення онтологічного та гносеологічного аспектів психічного дозволило науковцю обґрунтувати концептуальний принцип єдності свідомості людини та її діяльності (єдності ідеального та матеріального). Ця єдність простежується в їх діалектичній взаємодії: свідомість суб'єкта не лише виявляється, а й формується в діяльності; тобто свідомість є передумовою і результатом поведінки, діяльності особистості.

Значущим для нашого дослідження є рубінштейнівське положення про співвідношення свідомості та самосвідомості. Під свідомістю він розуміє відображення незалежного від неї об'єкта та ставлення суб'єкта до цього об'єкта. Розкриваючи психологічну сутність свідомості та самосвідомості, вчений відзначив, що свідомість – це процес усвідомлення людиною довколишнього світу, а самосвідомість – це процес усвідомлення свідомою особистістю самої себе у власних взаєминах з іншими людьми.

Позиція вченого, згідно з якою дія зовнішніх причин відбувається через внутрішні умови, є провідною у вивченні розвитку самосвідомості. Так, розвиток самосвідомості виступає невід'ємною частиною становлення свідомості індивіда, а проявом цього процесу є зміна його стосунків з оточуючими. Перебудова взаємин суб'єкта з іншими людьми відображається у його свідомості, змінюючи ставлення суб'єкта: до оточуючих (свідомість) і до самого себе (самосвідомість). Джерела і рушійні сили розвитку самосвідомості містяться у зростаючій реальній самостійності індивіда як суб'єкта діяльності. Самостійність – це здатність особистості свідомо ставити будь-які цілі перед собою, визначати завдання, спрямування своєї діяльності, що є неможливим без здатності самостійно мислити та цілісного світогляду.

За позицією С.Л. Рубінштейна, до самосвідомості особистості належать лише ті образи самої себе, що є результатом психічного відображення та її переживання. “Не кожному думку, що прийшла до її свідомості, людина однаковою мірою визнає власною, а лише таку, яку вона не прийняла у готовому вигляді, а освоїла, осмислила, тобто таку, яка з'явилася у результаті її власної діяльності” [8, с. 639], – так влучно та глибоко вчений розкрив зв'язок між процесами свідомості та самосвідомості.

Варто відзначити, що внутрішня сутність цього переживання визначається опосередковано – через ставлення особистості до самої себе [Там само]. Тобто, самосвідомість виступає процесом самопізнання та самоусвідомлення особистості у поєднанні з її емоційно-ціннісним самоставленням.

Проведений короткий історіографічний огляд наукових джерел, в яких висвітлено різні аспекти конструкта самосвідомості, дозволив зробити висновок про методологічну значущість філософської думки XVII-XIX ст. для подальшого розвитку психології самосвідомості особистості. Так, саме в цей період вперше було введено поняття “свідомість”, “самосвідомість” і “рефлексія” та розкрито їх сутність з різних наукових філософських позицій.

Надзвичайну цінність для психологічної науки становить творчий спадок видатних психологів і мислителів XX ст. У результаті творчих зусиль В. Джеймса у психології самосвідомості вперше з’явилося соціальне “Я” особистості. В руслі культурно-історичної теорії Л.С. Виготським було інтерпретовано генезис самосвідомості. С.Л. Рубінштейн, з позицій розробленого ним суб’єктно-діяльнісного підходу, обґрунтував положення про співвідношення свідомості та самосвідомості; пояснив конструкт “самосвідомість” як процес, що містить когнітивний (самопізнання) і емоційно-ціннісний компоненти.

Водночас виявлення, на основі викладених у нашій статті теоретичних положень, сутності таких видів самосвідомості, що залишилися недостатньо дослідженими у психологічній науці (зокрема національної самосвідомості), є одним з актуальних завдань психології самосвідомості, що очікує на своє розв’язання і стане предметом наших подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Эстетика / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Искусство, 1968. – Т. 1. – 332 с.
3. Джеймс У. Психология / У. Джеймс; Под ред. Л.А.Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 369 с.
4. Декарт Р. Сочинения: в 2 т. / Рене Декарт; [пер. с лат. и франц.; сост., ред. В.В. Соколов]. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1: Метафизические размышления. – 654 с.
5. Кант И. Соч. в шести томах / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. Част. 2. – 478 с.
6. Локк Д. Сочинения в 3-х томах / Д. Локк. – М.: Мысль, 1985. – Т. 1. Опыт о человеческом разумении. – 621 с.

7. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль; [Пер. с фр. О. Хомы]. – М.: REFL-book, 1994. – 528 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”)
9. Фейербах Л. Сочинения: в 2-х томах / Л. Фейербах. – М.: Наука, 1995. – Т. 1. – 502 с.
10. Фихте И. Факты сознания: сочинения в двух томах / И. Фихте. [Сост. и примечания В. Волжского]. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т. 2. – 798 с.
11. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга первая. О познании / Д. Юм. [Пер. с англ. С.И. Церетели]. – М.: Канон, 1995. – 400 с. – (История философии в памятниках)

In this article the features of becoming of scientific thought are expounded about consciousness of personality, beginning from the seventeenth century and until now. Yes, looks Dekarta are exposed to the concept “consciousness” and “self-conscience”, interpretation of consciousness by means of concept “reflection” J. Locke, which is philosophical bases for psychology of consciousness. Leading scientific ideas are presented about human “I” and other philosophers of the seventeenth and nineteenth century – В. Pascal, D. Hume, E. Kondiljak, I. Kant, J. Fichte, G. Hegel, L. Feuerbach. The review of fundamental scientific labours is presented in relation to the problem of self-conscience of personality of prominent foreign and domestic psychologists of the twentieth century – W. James, L.S. Vygotsky, S.L. Rubinstein.

Keywords: consciousness, self-conscience, “I”, reflection, self-knowledge, self-relation, experiencing, experience, ideal, material.

Отримано: 16.08.2011

УДК 159.923.3.

О.О.Ставицький

Внутрішні та зовнішні протиріччя особистості як фактор гандикапних реакцій

У статті аналізуються фактори, які провокують прояви гандикапізму на індивідуальному рівні. Описуються ті чинники, що сприяють формуванню та закріпленню гандикапних реакцій як поведінкового прояву, реакції особистості на взаємодію з інвалідом.